

Tomasz Sahaj

ORCID: 0000-0003-0633-7993

Zakład Historii, Filozofii i Socjologii, Wydział Nauk o Kulturze Fizycznej,
Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu

Sposoby prezentacji dorosłych osób z zespołem Downa na przykładzie wybranych obrazów medialnych

Celem artykułu jest omówienie medialnych prezentacji dorosłych osób z zespołem Downa. Pod uwagę wzięto wybrane programy telewizyjne – *Down the road*, *Zespół w trasie* i *Projekt Cupid* – kampanie i reklamy społecznie zaangażowane (w szczególności sportowe) z lat 2020-2022 oraz projekt artystyczny *Downtown collection*. Są to badania własne – krytyczne studium przypadków dobranych indywidualnie. Kluczem doboru jest intelektualna niepełnosprawność (zespół Downa) postaci występujących w prezentacjach publicznych. Zastosowano metodę jakościową, technikę analizy zawartości/treści obrazów medialnych, traktując je jako specyficzne teksty kultury współczesnej, opisując je i interpretując. Swobodna narracja nie jest ugruntowana w żadnej konkretnej teorii pedagogiczno-socjologicznej. Ma charakter humanistyczno-społecznych refleksji i deskryptywnych rozważań teoretycznych opartych na dostępnej literaturze przedmiotu. Refleksje plasują się w obszarze *disability studies*.

Słowa kluczowe: niepełnosprawność intelektualna, zespół Downa, mass media

Methods of presentation of adult people with Down syndrome as exemplified by chosen media images

The aim of the article is to show some media presentations of adults people with Down syndrome. Several television programmes were taken into consideration – *Down the Road*, *Zespół w trasie* and *Projekt Cupid*, as well as campaigns and social advertisements (in particular sports) from the years 2020–2022, plus an artistic project called *Downtown Collection*. This is own research – a critical study of cases chosen personally. The key for the selection was intellectual disability (Down syndrome) of people appearing in public presentations. The quality method was applied, together with the technique of the analysis of the contents/content of media images treating them as peculiar texts of contemporary culture, describing them and interpreting. The free narration is not established in any specific pedagogical-sociological theory. It is a humanistic-social reflection and descriptive theoretical deliberations based on available literature of the subject. The reflections can be placed in the area of *disability studies*.

Key words: intellectual disability, Down syndrome, mass media

Wprowadzenie

Masowe media, w szczególności telewizja państwowa, na której ciąży misja publiczna uwzględniająca możliwości i potrzeby osób z deficytami i niepełnosprawnościami (<https://edukacjamedialna.edu.pl>) oraz prywatna, która potrafi bawiąc, uczyć, mają bardzo duży wpływ na percepcję społeczną i sposób postrzegania osób z niepełnosprawnościami. Zwłaszcza przedstawiciele tych marginalizowanych grup społecznych, które obarczone są licznymi i negatywnymi stereotypami, do jakich należą osoby z zespołem Downa. Elżbieta Zakrzewska-Manterys, socjolożka niepełnosprawności, mająca dorosłego syna z tą niepełnosprawnością, zauważa: „'Ty Downie' jest doskonale przez wszystkich zrozumiałe. I (...) nie brzmi dumnie. Można powiedzieć, że Down 'zdezonizował' epitety dawnego typu, takie jak debil czy idiota. Upodobanie do używania epitetów nawiązujących do upośledzenia umysłowego jest dowodem na to, że panuje powszechna zgoda co do tego, że upośledzenie jest czymś pogardzanym i budzącym niechęć” (Zakrzewska-Manterys 2010: 94; zob. Zakrzewska-Manterys 1995). Publiczny język opisu w danym paradygmacie kulturowo-społecznym i medialny sposób obrazowania świata społecznego mają ogromny wpływ na postrzeganie marginalizowanych grup społecznych (Bilas-Pleszak i in. 2013; Bieganowska 2015; Środa 2020; Sujkowska-Sobisz, Wilczek 2021; Żuchowska-Skiba 2020). Mass media posługując się stereotypowym wizerunkiem osób z niepełnosprawnościami mogą pogłębiać dystans społeczny i utrzymywać stereotypy, lub ukazując ich w szerszej perspektywie, niż tylko niepełnosprawność, przyczynić się do ich destereotypizacji, zwiększając szansę na inkluzję społeczną i większe ich zrozumienie.

Filmy fabularne, dokumentalne, seriale telewizyjne (w tym animowane dla dzieci) (Sahaj 2022a) i internetowe, *reality show*, reklamy, a także akcje i kampanie społeczne oraz powieści współczesne i inne teksty kultury popularnej, takie jak gry komputerowe (Gałuszka 2017; Gałuszka, Żuchowska-Skiba 2018; Sahaj 2021a, Stasieńko i in. 2021), zawierają wizerunki osób z niepełnosprawnościami¹. Chętnie występują w nich renomowani aktorzy², użyczając swego wizerunku i głosu (dubbing). Niektóre seriale telewizyjne w całości lub w znacznej części poświęcone są osobom z niepełnosprawnościami fizycznymi, intelektualnymi i społecznymi: *Detektyw Monk*, *Doktor House*, *The Good Doctor*, *Teoria wielkiego podrywu*, *Wielki świat małych ludzi*, *Odwrócenie*, *Prokurator* i in. W popularnych serialach w TVP1 i TVP2 przybywa postaci z niepełnosprawnościami, omawiane są ich problemy medyczne i rehabilitacyjne, społeczne i życiowe (Mateja 2010). W amerykańskim serialu *Glee*, będącym swoistym eksperymentem pedagogiczno-społecznym, akcja

¹ Film o inkluzji/ekskluzji młodego mężczyzny z zespołem Downa: *Trio*, 2022, reż. Battumur Dorj.

² Przykładem Brad Pitt, Dustin Hoffman, Jack Nicholson, Robert de Niro, Sean Penn, Tom Hanks.

toczy się w integracyjnej szkole, w której głównymi postaciami są sportowcy i osoby z różnymi niepełnosprawnościami. Pomocniczy personel szkolny złożony jest z osób z zespołem Downa. Asocjacje i interakcje przedstawicieli tych grup prezentują spektrum najróżniejszych postaw: od marginalizacji i wykluczenia, po akceptację i inkluzję. W najgorszej sytuacji znajdują się dorosłe osoby z zespołem Downa, pomimo daleko idącej polityki poprawności i wsparcia władz szkoły zobrazowanej w serialu *Glee*.

W programach rozrywkowych *Mam talent*, *Taniec na lodzie*, *Taniec z gwiazdami*, *Fort Boyard* itp. od lat występują osoby z niepełnosprawnościami. Od 2017 roku Super Polsat emituje program dokumentalny (z napisami dla niesłyszących) *SuperLudzie* (<https://www.superpolsat.pl>), prezentujący osoby żyjące z pasją; głównie sportowców z niepełnosprawnościami. Jesienią 2020 r. Polsat emitował 2. edycję programu *Ninja Warrior Polska* (<https://www.polsat.pl>), w którym po raz pierwszy w „sportowych” zmaganiach udział wziął mężczyzna z protezą nogi (Sylwester Wilk), który w kolejnych odcinkach przyciągał dużą uwagę widzów, wywołując ich żywe reakcje (Kopiecka-Piech 2015).

Sportowcy z niepełnosprawnościami fizycznymi zadomowili się już w kolektywnej świadomości; występują na igrzyskach paraolimpijskich transmitowanych przez TVP, są rozpoznawalni występując w ogólnopolskich akcjach i kampaniach społecznych wspieranych przez państwowe koncerny: Lotto, Orlen, PFRON (Waszkiewicz-Raviv 2020). W odróżnieniu od niepełnosprawności fizycznej znacznie trudniejsza do publicznego pokazywania jest niepełnosprawność intelektualna³ (Niedbalski 2007; Szagun 2021). Wśród wielu trudności w prezentacji ludzi z niepełnosprawnościami intelektualnymi jest ich nie-bohaterskość i nie-heroiczność, prozaiczność i zwyczajność – niezbyt atrakcyjne medialnie. Podczas Europejskich Letnich Igrzysk Olimpiad Specjalnych (ELIOS), które w 2010 r. odbyły się w Warszawie, realizowana była kampania społeczna finansowana przez PFRON: *Nie musisz robić nic specjalnego – kibicuj im na co dzień* (Rusza kampania...). Osoby z zespołem Downa pokazywane były w specyficznym, kibicowskim kontekście. Gdy jednej z nich rozrywała się reklamówka w sklepie, kasjerka skandowała: „Nic się nie stało, naprawdę nic się nie stało”. Gdy inna osoba w zatłoczonym autobusie kasowała komuś bilet, pasażerowie skandowali: „Dziękujemy, dziękujemy”. Akcja miała na celu zwrócenie uwagi na prozaiczne potrzeby i możliwości osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi oraz konieczność codziennego ich wsparcia. Bogdan Snarski, dyrektor ds. marketingu i komunikacji ELIOS 2010, zauważył:

Według ostatnich badań większość Polaków nie wie czym jest niepełnosprawność intelektualna, nie wie jak ją traktować, myli z chorobą psychiczną i bólem. Tymczasem

³ Jednym z nielicznych polskich seriali jest *Doręczyciel* (2008–2009), nienależący do udanych produkcji.

osoby z niepełnosprawnością intelektualną mogą prowadzić bardzo udane życie czerpiąc radość na przykład z uprawiania sportu, pracując i zakładając rodziny (*Rusza kampania...*; zob. Zakrzewska-Manterys, Niedbalski 2016a-b).

Do haseł *Kibicuj nam!* i *Jesteśmy równi* odwoływano się w finansowanej przez PFRON oraz Ministerstwo Sportu i Turystyki kampanii społecznej *#GrajmyRazem* dotyczącej XII Ogólnopolskich Letnich Igrzysk Olimpiad Specjalnych rozgrywanych w 2022 r. (Pilecka 2020; Sahaj 2021b). W trakcie tej prestiżowej imprezy polscy sportowcy celebrowali Światowy Dzień Zespołu Downa (<https://www.olimpiady-specjalne.pl>).

Pomimo prestiżu i społecznej wagi igrzyska olimpiad specjalnych nie przyciągają jednak specjalnej uwagi mass mediów, a prozaiczne perypetie życiowe osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi nie są zbyt pociągające dla przeciętnych widzów. Przełamaniem tego impasu są najnowsze kampanie społeczne i reklamy oraz programy telewizyjne nowego formatu z osobami z zespołem Downa w roli głównej: *Down the road: zespół w trasie* (sezon 1–3) i *Projekt Cupid* (sezon 1). Oba zrealizowane przez telewizję TTV, podobne w formacie, ale odmienne w sposobie przekazywania treści społecznie wrażliwych.

Down the road: zespół w trasie

Polska edycja *Down the road*⁴ była pierwszą lokalną emanacją belgijskiego *reality show*, który w 2018 r. zdobył nagrodę *Rose d'Or*, nazywaną „Europejskimi Oscarami”, w kategorii „najlepszy dokument rozrywkowy”. Scenariusz polskiej wersji napisała socjolożka Aleksandra Więcka, mama dziecka z zespołem Downa. W *Down the road* widzowie mają możliwość oglądania podczas wspólnej podróży w prozaicznych sytuacjach towarzyskich – związanych z jedzeniem, odpoczynkiem, spędzaniem czasu wolnego, uprawianiem sportu – grupę młodych osób z zespołem Downa, świadomych swej niepełnosprawności, odmienności i ograniczeń. Wszyscy oni szczerze informują w swobodnych autonarracjach (w „pokoju zwierzeń”) o swych naturalnych pragnieniach psychospołecznych: potrzebie bliskich relacji partnerskich, założenia rodziny, uprawiania seksu⁵, usamodziel-

⁴ Reż. R. Samborski, 2020–2022.

⁵ Pragnienia te artykułowane są w autobiografiach osób z niepełnosprawnościami, m.in.: Stephen Hawkinga, Nicka Vujicica, Janusza Świtaja, Piotra Pajączkowskiego, Rafała Waliszewskiego i in. Społecznie znacząca jest multimedialna kampania społeczna *Pełnosprawni w miłości* (<https://biuro-prasowe.fundacjaavalon.pl>), realizowana w postaci spotów telewizyjnych i plakatów na przystankach komunikacji miejskiej w 2021–2022 r. Seksualność osób z niepełnosprawnościami opisywana jest w literaturze przedmiotu autorstwa m.in. Antoniny Ostrowskiej, Lwa Starowicza, Remigiusza Kijaka, Zbigniewa Zdebskiego. Omawiana na specjalistycznych zajęciach na kierunkach (para)medycznych niektórych uczelni, np. stołecznej AWF.

nienia się. Zwierzeniom tym towarzyszy bolesna świadomość tego, że część tych marzeń nigdy nie będzie mogła być zrealizowana, pomimo tego, że są dorosłymi ludźmi. Podobny zabieg – „zwierzenie” – zastosowano w pionierskim programie emitowanym w telewizji TV1 – *Sanatorium miłości* – którego bohaterami była inna grupa marginalizowana społecznie: seniorzy. Za sukcesem telewizyjnym obu tych programów stali empatyczni i społecznie wrażliwi prowadzący: Marta Manowska (*Sanatorium miłości, Rolnik szuka żony*) i Przemysław Kossakowski (*Down the road*). Kossakowski (2014; 2022) w ramach innych projektów telewizyjnych własnego pomysłu wcielał się w postaci osób z niepełnosprawnościami i seniorów.

Empatyczni realizatorzy wymienionych programów telewizyjnych publicznie przyznawali, jak ważną i niezwykle trudną była rola troskliwego „opiekuna spolegliwego”⁶. Kossakowski twierdził, że świat relacji interpersonalnych i psychospołecznych bohaterów *Down the road* wielokrotnie przekroczył granicę jego wyobrażeń i był znacznie bardziej zniuansowany, niż przypuszczał. Podobnego zdania była Aleksandra Więcka: „Okazało się, że sytuacja jest o wiele bardziej złożona, niż sądziłam. Uświadomiłam sobie, że bardzo trudno jest przełożyć nasze kategorie bycia dorosłym na ich sposób myślenia czy funkcjonowania” (<https://zycie.hellozdrowie.pl>). Ekipa techniczna realizująca *Down the road* była wielokrotnie zaskakiwana: otwartością osób z zespołem Downa, łatwością wchodzenia przez nie w osobiste relacje, szybkim skracaniem dystansu społecznego. Ale także złożonością osobowości i różnorodnością charakterologiczną postaci, które niekiedy chciały, a czasem musiały być same, z dala od innych, by dojść do siebie, opanować emocje, wyciszyć się. To, co twórcom programu *Down the road* wydawało się atrakcyjne i ciekawe z *ich punktu widzenia* – jak ekskluzywna aktywność sportowa, jazda bolidami na torze wyścigowym Formuły 1 Red Bull w Austrii, *rafting* na górskiej rzece w Słowenii – nie wzbudziło szczególnego zainteresowania głównych bohaterów programu. I odwrotnie: to, co dla przeciętnych ludzi było niezauważalne i nieodczuwalne, stanowiło ogromny, niekiedy nieprzewycięzalny problem dla dorosłych osób z zespołem Downa.

Na specyfikę i trudności w prowadzeniu badań terenowych z udziałem osób z niepełnosprawnością intelektualną zwraca uwagę socjolog niepełnosprawności Jakub Niedbalski:

Osoba zainteresowana problematyką niepełnosprawności intelektualnej, zmuszona zostaje do zmagania się z różnorodnymi trudnościami pojawiającymi się niemal na każdym etapie pracy badawczej. Każda faza badań, w tym także eksploracja terenowa związana z pozyskiwaniem danych empirycznych stanowi swego rodzaju wyzwanie.

⁶ Określenie wzięte z etyki niezależnej Tadeusza Kotarbińskiego, odnoszące się do człowieka wrażliwego na cierpienie i przeciwdziałającego mu, empatycznego i skutecznego w działaniu. Za takiego „opiekuna spolegliwego” uchodzić może Janusz Korczak, wykładający w szkole Marii Grzegorzewskiej, a ze współczesnych: Janina Ochojska i Jerzy Owsiak.

Środowisko osób z niepełnosprawnością intelektualną jest bowiem specyficznym obszarem badań, wymagającym elastycznego podejścia oraz dostosowania strategii badawczej do możliwości poznawczych i percepcyjnych osób z niepełnosprawnością intelektualną. Dlatego od osoby, która podejmuje się badania tej grupy ludzi, wymaga się szczególnego wyczucia, umiejętności poznawczych oraz odpowiedniego warsztatu, przygotowania metodologicznego i technicznego (Niedbalski 2018: 281).

Cytowany autor podkreśla:

Jednocześnie badacz taki powinien być w pełni świadomy czekających go trudności oraz charakteru i specyfiki środowiska osób z niepełnosprawnościami. Tylko taka postawa oraz pełna refleksyjność mogą przynieść owoce w postaci prawidłowo i rzetelnie przeprowadzonych badań. Jednak swoistość i wyjątkowość tego środowiska sprawiają, że badacz nigdy do końca nie może być pewien rezultatów swego przedsięwzięcia. Te trudności w połączeniu z niepewnością ostatecznego rezultatu projektu, sprawiają, że badania osób z niepełnosprawnością intelektualnością są nie tylko ryzykowne, ale i wymagające (Ibidem; zob. Niedbalski 2009; 2010; 2016).

Atrakcyjność przekazu, autentyczność, barwność i charakterologiczna różnorodność postaci, wysoki walor edukacyjny oraz bardzo duża oglądalność programu *Down the road*, spowodowała, że po zakończeniu emisji w niszowej TTV, powtórzono go w TVN. Podczas pandemii COVID-19 nagrano dodatkowo 13. odcinek w formie telekonferencji. Sukces programu potwierdziła telemetria: średnia widownia odcinka liczyła ok. 442 tys. widzów (442 tys. widzów...); program wydatnie podniósł oglądalność TTV. Medialny sukces spowodował, że powstały kolejne serie programu, emitowane w TTV i na Netflixie, ciesząc się dużym zainteresowaniem widzów.

Jedną z najbardziej barwnych postaci 1. serii *Down the road* okazał się Michał Milka, z którym opublikowano wywiad-rzekę (Milka 2021). Milka jest postacią szczególną pod wieloma względami: jest aktorem teatralnym⁷, pracuje w Urzędzie Miasta Gdańska, dużo podróżuje, zna angielski, jest bardzo kontaktowy. To wysokofunkcjonująca osoba z zespołem Downa potrafiąca jasno i wyraźnie artykułować swoje potrzeby i pragnienia psychospołeczne oraz precyzyjnie definiować problemy grupy osób, do której przynależy ze względu na niepełnosprawność. Z tego też względu nazywany jest „ambasadorem osób z zespołem Downa”. Świadom swej odmienności i specyfiki intelektualnej niepełnosprawności, wielokrotnie podkreślał i mocno akcentował gorące pragnienie miłości i chęć związku partnerskiego z kobietą⁸. Związku, którego nie miał i prawdopodobnie mieć nie będzie. Pomimo bycia dorosłą osobą mieszka z mamą. Bliskie relacje włącza

⁷ Występuje m.in. jako amant w sztuce *Romeo i Julia*, granej przez aktorów z zespołem Downa z Teatru Razem, w próbach do spektaklu w gdańskim Teatrze Szekspirowskim.

⁸ Podobnie jak bohater filmu *Ja też* (reż. A. Naharro, Á. Pastor 2009): młody mężczyzna z zespołem Downa, zatrudniony w urzędzie miasta, zakochany w koleżance z pracy.

w zakres dobrostanu: „Zdrowie człowieka. Psychiczne i fizyczne. Trzeba dbać o zdrowie i sporty uprawiać (...). I trzeba mieć wsparcie w życiu. Moja mama i moi przyjaciele, i moja rodzina. To jest moje zdrowie” (Milka 2021: 14).

To, co uderza w postaci Michała Milki – zarówno w programie TTV, jak i w wywiadzie z nim – to bogactwo języka, różnorodność świata psychospołecznego, dojrzałość i samoświadomość. Jest osobą z zespołem Dawna, z definicji osobą z niepełnosprawnością intelektualną, ale wielokrotnie pokazuje się z zaskakującej strony: autentyczności i dojrzałości, przejawiającej się mimo pewnej niezaradności. Jego osobowość jest odkryciem fenomenu różnorodności osób z zespołem Downa, którzy stanowią grupę społeczną złożoną z bardzo różnych jednostek, o odmiennych parametrach intelektualnych, funkcjonalnych i psychospołecznych. Są do siebie podobni (np. genetycznie⁹ i morfologicznie¹⁰), ale bynajmniej nie są tacy sami; są odmienni, różni. Dorota Krzemińska zauważa:

Michał jest przedstawicielem chyba pierwszego pokolenia integracji. Wzrastał w innych warunkach niż jego rówieśnicy pięćdziesiąt czy sześćdziesiąt lat temu. Bardzo długo pułap, jaki wyznaczało się osobom z zespołem Downa w obszarze psychologii klinicznej czy psychiatrii, był naprawdę mizerny. Aż tu nagle okazuje się, że ci ludzie ujawniają cechy, których byśmy się po nich nie spodziewali. Z drugiej strony dziś rozumiemy, że nie istnieje ujednolicony wizerunek zespołu Downa. Przez wiele lat uważano, że jest to pewna populacja ludzi i oni są wszyscy mniej więcej tacy sami, wzajemnie do siebie bardziej podobni niż do własnych rodziców. Tymczasem okazuje się, że ta grupa jest wewnątrznie bardzo zróżnicowana. Będą tam osoby bardzo przeciętne i niżej funkcjonujące i będą postacie niezwykle, jak Michał Milka (w: Milka 2021: 81-82).

Aby tego niezwykłego „odkrycia” dokonać, trzeba było Michała bliżej poznać. Rację ma Monika Skura, pisząc:

Z przeprowadzonych badań wynika, że im bliższe, częstsze, dłuższe i bardziej bezpośrednie kontakty ludzi pełnosprawnych z osobami z niepełnosprawnością, tym mniej uprzedzeń, przesądów, lęku na temat niepełnosprawności. Spotkania te nie mogą jednak być wymuszane, przypadkowe i bez przygotowania, niepowodowane potrzebą poznania drugiego człowieka. Wzajemne kontakty nabierają znaczenia wtedy, gdy dają możliwość wchodzenia w bliskie relacje, opierają się na racjonalnej wiedzy o specyfice *inności* drugiej osoby, dają możliwość współuczestnictwa w szerokim zakresie ról społecznych, odbywają się na wielu płaszczyznach i przejawiają w wielu dziedzinach

⁹ Osoby te łączy dodatkowy chromosom, stąd nazwa „trisomia 21 chromosomu”.

¹⁰ Z powodu charakterystycznego wyglądu ich przypadłość nazywana była niegdyś deprecjonująco „mongolizmem” (zob. Garbat 2015). Bohater filmu *Osmy dzień* (reż. J. van Dormael 1996) – dorosły mężczyzna z zespołem Downa – z uwagi na swój wygląd żywi przekonanie, że jest z pochodzenia Mongołem. Film pokazuje złożoność i wielowymiarowość postaci z niepełnosprawnością intelektualną oraz liczne trudności w relacjach interpersonalnych i społecznych.

oraz w zwykłych sytuacjach codziennego życia (Skura 2016: 51; Belzyt 2015; Cytowska 2011; Dubas 2011).

Cieszący się dużą oglądalnością program *Down the road* pełnił ważną rolę edukacyjną i informacyjną, pokazując specyfikę i złożoność niepełnosprawności intelektualnej osób z zespołem Downa, jednocześnie przybliżając je i z nimi oswajając.

Projekt Cupid

Popularność, zainteresowanie widzów i medialny sukces *Down the road* przyczynił się do powstania kolejnej produkcji z udziałem osób z zespołem Downa zrealizowanej przez TTV: *Projekt Cupid* (<https://ttv.pl>). Stworzono go według projektu, w który zaangażowani byli twórcy *Down the road*. Do nowego programu włączono przedstawicieli innych grup z niepełnosprawnościami: osoby w spektrum autyzmu i z zespołem Tourette'a. Uczestników wybrano na castingu, projekt realizowano pół roku, a celem było aranżowanie „randek w ciemno”, bliskich relacji towarzyskich i związków partnerskich między uczestnikami. A widzom przybliżenie problemów psychospołecznych osób z wyróżnionymi niepełnosprawnościami. Prowadzącymi program był Przemysław Kossakowski i Barbara Kurdej-Szatan.

Projekt Cupid, choć wzbudził znaczne zainteresowanie widzów, nie został przyjęty równie entuzjastycznie, jak *Down the road*. Podniósł wprawdzie nieco oglądalność TTV, ale przeciętny odcinek oglądało mniej, bo ok. 330 tys. widzów („*Project Cupid...*”). Na internetowym portalu filmowym *Filmweb* program *Down the road* w chwili pisania artykułu był oceniony na 8,7/10 pkt., a *Projekt Cupid* na 7,1/10 pkt. *Projekt Cupid* od początku wywoływał ambiwalentne odczucia u odbiorców, spotkał się z krytyką ze strony telewidzów. Część tych krytycznych uwag autor niniejszego artykułu podziela, swoje uwagi formułując poniżej.

Co w *Projekcie Cupid* było niewłaściwe, nieodpowiednie? Po pierwsze: jedno z dwojga prowadzących. P. Kossakowski jest doświadczonym i empatycznym moderatorem telewizyjnym¹¹, z łatwością wchodzącym w bliskie interakcje z osobami uczestniczącymi w jego programach, porozumiewający się z nimi niemal bez słów; niewerbalnie, mową ciała. W bezpośrednich relacjach z dotkniętymi deficytami i niepełnosprawnościami uczestnikami programu był autentyczny i ciepły, przekonujący i swobodny. Natomiast B. Kurdej-Szatan starała się wykazywać zrozumieniem, ale widać było, że relacje z osobami z niepełnosprawno-

¹¹ Za prowadzenie *Down the road* wyróżniony w 2020 r. nagrodą *Telekamera* – jako „osobowość telewizyjna”.

ściami ewidentnie nie są jej żywiołem; była sztuczna i w zasadzie zbędna. Chyba, że taka była jej rola: osoby stykającej się ludźmi, których problemów nie zna, nie rozumie i im się dziwi, mimowolnie utrzymując dystans w stosunku do nich.

Główni bohaterzy z niepełnosprawnościami i prowadzący program ściśle realizowali scenariusz, którego stali się „ofiarami”. Odgrywając przeznaczone im role angażowani byli w trudne sytuacje, którym wielokrotnie nie byli w stanie poddać z uwagi na ich naturalną stresogenność i znaczny stopień komplikacji. Większość występujących w programie młodych dorosłych osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi i deficytami społecznymi była na randce po raz pierwszy w życiu. Wcześniej nie mieli partnera/partnerki, ani doświadczeń w bliskich, intymnych kontaktach z ludźmi z nimi niespokrewnionymi. I to było widać: stres intensywnymi barwami malował się na ich twarzach, emanował z ciała. Zdarzało się, że nie wytrzymywali presji, płakali, wymagali pomocy. Do dyspozycji mieli dyżurnego pedagoga specjalnego i psychologa, którzy interweniowali w kryzysowych sytuacjach. Interwencje były konieczne, bo sytuacje społeczne przekraczały kompetencje i możliwości postaci z niepełnosprawnościami; nie byli w stanie zapanować nad silnymi emocjami. Bodźców było za dużo, szczególnie dla wrażliwych na nie osób w spektrum autyzmu, którzy zawieszali się lub reagowali stereotypami (Fornalik 2019; Reichmann 2006).

Telewizyjna narracja *Projektu Cupid* była trudna do ogarnięcia: przerywana długimi blokami reklamowymi, obok bieżących par omawiane były historie postaci występujących w poprzednich odcinkach i zapowiadane były osoby z odcinków, które dopiero nastąpią. Akcja często i szybko przeskakiwała z postaci i par, poruszając różne wątki, trudne do połączenia ze sobą, wywołując dysonans poznawczy i niezrozumienie. W ostatnich odcinkach akcent postawiono na prowadzących program, biorących udział w osobliwych quizach, dotyczących ich prywatnego życia. Nie sposób było oprzeć się wrażeniu, że epatowanie ekshibicjonizmem było celowym zabiegiem wpisującym się w politykę działania telewizji TTV. *Projekt Cupid* był emitowany po programie *Gogglebox. Przed telewizorem*, w którym „zwykli ludzie” komentują wybrane fakty społeczne. Po *Projekcie Cupid* były *Królowe życia* zięjące egzystencjalną pustką. W przerwach reklamowani byli *Kanapowcy – reality show* o cielesnie nienormalnych mężczyznach, niepomnych na modny trend *body positive*, nieudolnie próbujących pozbyć się nadmiaru ciała. Większość produkcji TTV ma charakter podglądactwa i taniej sensacji. Program o ludziach z intelektualnymi niepełnosprawnościami pokazywany w takim kontekście – „przygód” kolejnej grupy nienormalnych osób – mógł budzić niesmak i zażenowanie.

Walorem *Projektu Cupid*, który zaczął być emitowany w trakcie zimowych igrzysk paraolimpijskich Pekin 2022 (oraz Walentynek), była jego dostępność dla osób z deficytami słuchu i wzroku. Program był z audiodeskrypcją i z tłumaczem

języka migowego oraz dodatkowym lektorem opowiadającym to, co dzieje się na peryferiach i w tle programu (a czego często nie było widać). Lektorzy podawali cenne informacje tłumaczące zachowania osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi i społecznymi biorących udział w programie, zwłaszcza w sytuacjach nieoczywistych, wymagających interpretacji, udzielając dodatkowych wyjaśnień niezorientowanemu/zdezorientowanemu widzowi. Lektorzy podawali komunikaty typu: „emocjonalność jest cechą charakterystyczną osób z zespołem Downa” lub, dla odmiany, „relacje społeczne są szczególnie trudne dla osób ze spektrum autyzmu, zwłaszcza w odczytywaniu emocji”. A także: „bezkompromisowe wyrażanie opinii jest cechą tych osób”, „osoby z autyzmem czują się bezpieczne w znanym sobie otoczeniu, nowe sytuacje są dla nich dużym wyzwaniem”, „osoby ze spektrum autyzmu mają problemy z respektowaniem ogólnie przyjętych zasad”.

Ważnym elementem *Projektu Cupid* było pokazanie najbliższego otoczenia społecznego występujących w programie osób z niepełnosprawnościami: ich kręgu rodzinnego, w szczególności roli i znaczenia matek-opiekunek, jako postaci pierwotnie socjalizujących i społecznie znaczących (Koperski 2018a-b). Matki wypowiadały się na temat swoich pociech, ich oraz własnych oczekiwań życiowych, doświadczeń, problemów i trudności wychowawczych (Suchcicka 2011). Jedna z matek odważnie przyznała, że po urodzeniu nie kochała swego dziecka ze względu na jego anomalie/odmienność; długo nie była w stanie przezwyciężyć awersji do intelektualnej niepełnosprawności. Inna mama – wyraźnie utrudzona – wraz z mężem samotnie (bez wsparcia rodziny) wychowująca dziewczynę z zespołem Downa – martwiła się o to, co stanie się z córką w najbliższej przyszłości, gdyż są ludźmi w wieku senioralnym. Opiekunowie i rodzice wspólnie dzielali troskę o swych podopiecznych, co do których pragnęliby, aby mimo towarzyszącej im od urodzenia niepełnosprawności, mogli być bardziej samodzielni, nawiązywać relacje partnerskie, dające szansę na wspólne życie z kimś innym, niż tylko z (nad)opiekuńczymi rodzicami (Myśliwczyk 2020). Jeden z uczestników *Projektu Cupid* – Piotrek – miał plan zamieszkania z poznaną w programie dziewczyną naprzemiennie u ich rodziców. Kwestia ta jest ważkim elementem projektów społecznych¹².

Pragnienia bliskich relacji interpersonalnych i partnerskich artykułowali wszyscy uczestnicy programu; w różnym stopniu i zakresie. Chcieliby zaspokożenia

¹² Wsparciem dla opiekunów i rodziców osób z niepełnosprawnościami jest „opieka wytchnieniowa” (*Program "Opieka wytchnieniowa"...*) oraz domy/mieszkania wspomagane/treningowe, w których dorosłe osoby z niepełnosprawnościami uczą się samodzielności. W Poznaniu realizowany jest projekt budowy „domu autysty” (www.domautysty.org.pl) i kolejne edycje społecznych programów asystenckich: („*Mieszkania wspomagane...*”). Mieszkanie treningowe dla dorosłych osób z zespołem Downa: *Mieszkanie treningowe...*

najbardziej naturalnych potrzeb psychospołecznych: akceptacji, bliskości, przyjaźni, miłości, znalezienia partnera życiowego, stworzenia związku, założenia rodziny, usamodzielnienia się, funkcjonowania niezależnie od rodziców/opiekunów. Różnie jednak definiowali „miłość”. W przypadku osób z zespołem Downa, nazywanych niekiedy „aniołami miłości” z uwagi na ich afiliacyjność i emocjonalność, „miłość” sprowadzała się do całowania i przytulania, a wyobrażenia o wspólnym życiu były nieco infantylne i jednowymiarowe, trochę naiwne (że będą razem do końca życia). Byli świadomi ograniczeń utrudniających potencjalny związek: tego, że nie będą mogli pobrać się, trudności w liczeniu pieniędzy podczas zakupów, nastawieniu odpowiedniego programu w pralce, przygotowania posiłków, podróżowania bez asysty. Że pomimo sprzyjających okoliczności – podsunęcia im potencjalnego partnera – nie czują się zobligowani do nawiązania z nim bliższej relacji i tworzenia związku. Kilkoro bohaterów programu z zespołem Downa nie znalazło partnera. Wysokofunkcjonujący Oliver Trepliński zrezygnował z udziału w programie, koncentrując się na rozwoju osobistym i karierze sportowej. W 2022 r. zdobył złoty medal na Mistrzostwach Świata w Judo Osób z Zespołem Downa (<https://judoinfo.pl>)¹³. Uważa, że „na miłość nigdy nie jest za późno”, a „dziewczyny lubią wysportowanych”. Z kolei Marta, mająca asystentkę społeczną towarzyszącą jej, wspomagającą i dopełniającą rolę matki, telefonicznie „zerwała” z przydzielonym jej, bardzo starającym się o nią, emocjonalnie zaangażowanym chłopakiem. W rozmowie z matką wyartykułowała to, z jakich powodów nie chce kontynuować z nim znajomości, podkreślając, że nie posiada on cech preferowanych przez nią. Filozof w filmie *Jesienna opowieść*¹⁴ rzekł: „nie zmusza się ludzi do miłości”.

Uczestnicy *Projektu Cupid* mają swoje pasje i szczególne zainteresowania, którym z zapałem się oddają. W rozmowach między sobą wyjawiali swoje preferencje, lęki i pragnienia. Marta lubi tańczyć i marzy o karierze modelki. Niektórzy boją się burzy, pająków, ślimaków lub postaci z gier komputerowych i filmów. Inni lubią czytać kryminały, pisać powieści, tańczyć, grać na klawirze, tulić się i całować. Cechy i wady osób z deficytami i niepełnosprawnościami biorących udział w programie przybliżają nam ich, uczłowiczają, pozwalają bliżej ich poznać i bardziej zrozumieć w całym spektrum ich postaw i zachowań. Osoby z zespołem Downa były bardziej otwarte na relacje personalne i sytuacje społeczne, niż bardzo nimi zestresowane osoby w spektrum autyzmu. Dziewczyna z zespołem Tourette’a nie była zainteresowana relacją z zaproponowanym jej

¹³ Film o chłopcu z zespołem Downa, który pragnie zostać wrestlerem: *Sokół z masłem orzechowym* (ang. *The Peanut Butter Falcon*, reż. T. Nilson, M. Schwartz, 2019). Zawodnik MMA z zespołem Downa: Garrett Holeve: <https://www.garrettsightfoundation.org>.

¹⁴ Reż. E. Rohmer, 1988.

chłopakiem¹⁵. Samoświadoma i pewna siebie, przekonana o swej alternatywnej cielesnej atrakcyjności, aktywna na portalach społecznościowych. Choć postaci *Projektu Cupid* nie były w pełni reprezentatywne, stanowiły delegację osób pozwalających zajrzeć do ich specyficznego świata, pod wieloma względami bardzo podobnego do naszego, ale niekiedy od niego znacząco się różniącego.

Medialne projekty z osobami z zespołem Downa

Telewizja TTV gościła osoby z zespołem Downa już wcześniej. Za udane przedsięwzięcie pod względem medialnym, edukacyjnym i społecznym uznać można talk-show *O tym się nie mówi* (2019):

Polski talk-show to zapis rozmów z wyjątkowymi bohaterami, którzy każdego dnia spotykają się z niezrozumieniem i stawiają czoła przeciwnościom. Uczestnicy losują trudne i intymne pytania, dotyczące sfery seksualności, inności i różnorodnych społecznych tabu. Odpowiadając na nie, dzielą się z widzami własnymi doświadczeniami i wiedzą. Dzięki temu wiele funkcjonujących w społeczeństwie mitów zostaje obalonych. (...) prezentują się m.in. osoby otyłe, drag queens, ludzie z zespołem Downa (...). Wszyscy oni muszą mierzyć się w codziennym życiu z dyskryminacją czy krzywymi spojrzeniami. Nie poddają się jednak i walczą o swoje. Dzięki tej bezkompromisowej postawie mogą stać się dla innych ludzi prawdziwą inspiracją (<https://programtv.onet.pl>).

Kolejne odcinki *O tym się nie mówi* były poświęcone różnym grupom marginalizowanych/wykluczanych społecznie; Zespół Downa był 3/10 (<https://player.pl>). Formuła programu jest teleekspresowa; odcinek trwa kilkanaście minut, informacje są intensywne i skondensowane. Walorem programu *O tym się nie mówi* jest to, że wypowiadają się w nim też bliscy głównych postaci – matki, ojcowie i opiekunowie – podając własne interpretacje, niekiedy bardzo osobiste. Osoby z zespołem Downa – dzieci i dorośli – w 2019 r. gościły także w telewizjach śniadaniowych, m.in. w programie *Dzień dobry TVN* (część 3 i 6).

Prezentacji osób z niepełnosprawnościami dokonywano w telewizji wielokrotnie. W *Stylowych rewolucjach* i w *Jak dobrze wyglądać nago* (*How to Look Good Naked*) w TVN Style prowadzący te programy Gok Wan wybierał kobiety cieleśnie nienormatywne i wizualnie przekształcał je do tego stopnia, że atrakcyjne wydawały się zarówno widzom, jak i sobie. W 2012 r. w USA wielkim powodzeniem cieszyła się reklama z wizerunkiem radosnego dziecka z zespołem Downa: 9-miesięczną Valentiną. Właścicielka koncernu odzieżowego – Dolores Cortés Kids – *spirytus movens* tej akcji medialnej – publicznie twierdziła: „Dzieci z syndromem Downa są piękne. Zasługują na szacunek, miłość i uwagę” (Owosej 2021).

¹⁵ Randka osoby z zespołem Tourette'a: Vincent chce być sobą....

W 2009 r. realizowany był w Polsce niezwykle projekt artystyczno-społeczny *Downtown Collection* (<https://culture.pl>) performerera Oiko Petersena. Celem projektu było pokazanie piękna osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi i sprowokowanie debaty na temat krzywdzących stereotypów z nimi związanych, niskiej akceptacji i marginalizacji społecznej (Pokorska, 2015). Sesję zdjęciową realizowano wraz z dokumentalnym filmem dla TVP Kultura: *Downtown – miasto Downów*¹⁶, uwieczniającym 13. modeli z zespołem Downa oraz ich rodziców i opiekunów. Dla każdego modela kreację stworzył inny projektant, strój dopasowując do cech osobowych indagowanych osób. Zdjęcia są w konwencji komercyjnych fotografii reklamowych. Ich efekt zdumiewa artystycznym pięknem, bogactwem i różnorodnością prezentowanych młodych osób z zespołem Downa.

Ważnym zabiegiem w *Downtown Collection* było osobiste, personalne podejście do biorących w nim udział młodych osób z zespołem Downa. Nie redukowanych do jednostki chorobowej i niepełnosprawności, ale mających imiona, naturalne pragnienia i preferencje, lęki, niepokoje i marzenia. Gros z nich jest prozaiczna, rozczulająca i zabawna. Np. Natalia „nie lubi żurawiny, uwielbia jajecznicę, marzy o rowerze, chce być detektywem”, a Jakub „nie lubi hałasu, much, pajaków i bajek, chce zostać *strong manem*”. Ewelina „chce zostać Fioną, nie lubi zakupów, uwielbia koszykówkę, marzy że ktoś powie ‘jesteś królową seksu’”, a Julita „chce zostać Królowną Śnieżką, marzy o pływaniu w ciepłym morzu i grze w ping-ponga”. Niektóre postaci z *Downtown Collection* zostały szerzej opisane w biograficznych powieściach (Sobolewska 2009; Terakowska, 2001), przybliżających ich ludzki wymiar. Podobny „humanizujący” i destereotypizujący zabieg zastosowała Monika Adamowska w reportażu o dzieciach z zespołem Downa z integracyjnego przedszkola *Iskierki* (<https://zakatek21.pl>). Dzieci artykułowały swoje marzenia i pragnienia. Ida „lubi grać na cymbałkach i jeździć na rowerze. Chciałaby umieć nakrywać do stołu i chodzić z psem na spacer jak jej bracia”, a Filip „uwielbia rysować i brać udział w zajęciach na kortach tenisowych”. Reportaż wzbogacono zdjęciami dzieci w trakcie ich gier i zabaw. Na zdjęciach są pogodne i rozbawione, swobodne i zrelaksowane. Niemal niczym nie różnią się od rówieśników.

W literaturze popularnej osoby z intelektualną niepełnosprawnością, w odróżnieniu od osób dotkniętych chorobami psychicznymi oraz z niepełnosprawnością fizyczną i społeczną, występują stosunkowo rzadko, ale w interesujących kontekstach kulturowo-społecznych. Norweski autor bestsellerów – Joe Nesbo – głównemu bohaterowi serii powieści z Harrym Holy przydzielił wysokofunkcjonującą siostrę z zespołem Downa, mieszkającą samodzielnie w mieszkaniu socjalnym (zob. Gustavsson i in. 2003a-b). Marcin Ciszewski w *Autorze bestsellerów* (2019)

¹⁶ Reż. M. Dzido, P. Śliwowski, 2010.

opisał perypetie rodzica chłopca z zespołem Downa, którego urodzenie całkowicie rozbiło mu życie, z którego problemami nie poradził sobie. W *Najslabszym ogniwie* Roberta Małeckiego główny bohater „(...) próbował kontynuować pisanie powieści o miłości między dwojgiem dorosłych chorych na zespół Downa. W gruncie rzeczy wyszedł mu z tego niepokojący tekst o zaborczości matek, czego chyba ostatecznie nie planował. Miał to na uwadze, ale nie sądził, że temat przykryje inne, ważne społecznie kwestie, jak ta, czy osoby z niepełnosprawnością intelektualną mają prawo do szczęścia” (Małecki 2021: 177). Bohater powieści *Krew z krwi* Przemysława Piotrowskiego wścieka się na młode kobiety wyśmiewające chłopca z zespołem Downa: „Podchodzimy do klatki, wtedy drzwi się otwierają i wychodzi kobieta z synem, na oko pięć lat (...) ma zespół Downa. ‘Fzień fobry’ – sepleni. ‘Dzień dobry’ – odpowiadam, a te idiotki zaczynają rechotać. Kobieta rzuca nam gorzkie spojrzenie, ciągnie syna za rękę i schodzi po schodach. ‘Co was tak śmieszy?’ – pytam. – (...). Milkną, patrzą na mnie, a potem znów zaczynają się śmiać. Teraz przypominają mi jakieś gadzie istoty, może nawet płazy, równie głupie, równie pozbawione empatii” (Piotrowski 2021: 203-204). Wojciech Chmielarz opisał dziewczynkę z zespołem Downa – zapaloną kibickę piłki nożnej (Chmielarz 2017).

Niepełnosprawność intelektualna w sieci napięć społecznych

Choroba (zwłaszcza psychiczna), niepełnosprawność intelektualna, fizyczna i społeczna oraz starość nie są tylko kategoriami medycznymi. Zajmują różne miejsca w odmiennych paradygmatach kulturowo-społecznych i filozoficzno-religijnych oraz systemach politycznych (Ostrowska 2015). Filozof Hans G. Gadamer uważa, że współczesne problemy medyczne wkraczają „na pole napięć społeczno-politycznych” (Gadamer 2011: 7; Giedrońc 2020). Kontrowersje światopoglądowe towarzyszyły Krajowym Zjazdowi Fizjoterapeutów (<https://kif.info.pl>). Niektóre decyzje polityczne podjęto pod presją strajkujących pod Sejmem RP rehabilitantów, osób z niepełnosprawnościami i ich opiekunów, lekarzy, pielęgniarek i ratowników medycznych. Perturbacje były związane z przedwyborczą kampanią społeczną w mediach publicznych i społecznościowych w 2019 r. *Nie świruj, idź na wybory* (Kontrowersyjna kampania...). W akcję zaangażowali się znani aktorzy imitujący zachowania osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi, wzbudzając fale krytyki. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego dotyczący tzw. „eugeniki aborcyjnej” (Greniuk 2020) wywołał strajki kobiet w Polsce w 2020 r. W 2016 r. we Francji, w której większość kobiet dokonuje aborcji płodu z trisomią

21. chromosomu¹⁷, Sąd Najwyższy zakazał publicznej emisji filmu z osobami z zespołem Downa *Dear future mom* (<https://www.youtube.com>), przygotowanego na 21. Światowy Dzień Zespołu Downa (<https://www.worlddownsyndromeday.org>). Francuski sąd przyjął interpretację, że obrazy medialne (filmy i zdjęcia) szczęśliwych i spełnionych ludzi z zespołem Downa „prawdopodobnie naruszają spokój sumienia kobiet, które legalnie dokonały innych osobistych wyborów” (<https://www.bankier.pl>).

W najnowszych akcjach, kampaniach i reklamach społecznych obecne są osoby z zespołem Downa. Niektóre reklamy są odważne i prowokujące, jak realizowana w 2022 r. multimedialna kampania firmy Adidas *Impossible is nothing* (<https://www.marketing-interactive.com>), prezentowana w telewizji, kinach i na przystankach komunikacji miejskiej dużych miast. W 2021 r. podczas pandemii COVID-19 realizowana była kampania społeczna w ramach Narodowego Programu Szczepień *Ostatnia prosta – dołącz do superbohaterów* (<https://www.gov.pl>) z udziałem olimpijczyków i paraolimpijczyków. Kreowanie osób z niepełnosprawnościami na bohaterów i supermanów stanowi zabieg często stosowany przez instytucje społecznie zaangażowane, ale nie zawsze przynoszący pożądane efekty (Sahaj 2022b). Igrzyska paraolimpijskie Tokio 2020 i Pekin 2022 emanowały nowym, nośnym hasłem społecznym *WeThe15* (<https://www.wethe15.org>) odnoszącym się do faktu, że ok. 15% światowej populacji to osoby z niepełnosprawnościami, co potwierdza spis powszechny prowadzony w 2021 r. (<https://spis.gov.pl>). Igrzyskom towarzyszyła kampania społeczna *Nie jesteśmy superbohaterami, nie ma w nas nic specjalnego*. (<http://www.niepelnosprawni.pl>) z udziałem osób z niepełnosprawnościami, w tym z zespołem Downa, które powątpiewają w to, jakoby byli kimś nadzwyczajnym. Uznają się za zwyczajnych ludzi i tak chcą być traktowani. Bez afektacji, atencji i wyróżniania, niekiedy skutecznie utrudniających asymilację i integrację społeczną.

Podsumowanie

Anna Przybylska opisała rolę mass mediów w następujący sposób:

Po pierwsze, media mają być oknem na świat, a więc poszerzać wiedzę o doświadczenia, które nie są naszym bezpośrednim udziałem. Dzięki mediom masowym ma się też zmieniać nasza perspektywa poznawcza. Możemy spojrzeć na problemy współczesno-

¹⁷ „W Islandii zdecydowana większość kobiet (blisko 99 %), które uzyskały pozytywny wynik testu na zespół Downa, przerwała ciążę. Niektóre państwa członkowskie UE nie pozostają jednak zbyt daleko w tyle. Szacuje się, że we Francji odsetek kobiet, które przerwały ciążę z powodu zespołu Downa, wynosi około 77%, a w Danii – 97%. We Włoszech, Niemczech, Wielkiej Brytanii i Belgii wskaźnik ten przekracza 90%” (<https://www.europarl.europa.eu>).

ści oczami innych. Po drugie, media mogą być nazwane drogowskazem, ze względu na mobilizowanie do określonych działań i kontrolowanie innych. W trzecim ujęciu przedstawia się je jako lustro, które odbija złożoną rzeczywistość, ma pomóc w jej zrozumieniu. W podejściu czwartym zwraca się uwagę na to, że media nie tyle odzwierciedlają, co przetwarzają obraz świata, nakładając nań filtr. Przekaz, który do nas dociera za pośrednictwem mediów, jest więc raczej reprezentacją rzeczywistości, niż nią samą (Przybylska 2012: 317).

Wymienione cechy mass mediów znajdują reprezentacje w omawianych w artykule obrazach medialnych, choć w różnym stopniu i zakresie. Zaskakująca była mierzona telemetrią wysoka oglądalność programów służących rozrywce na niszowym kanale telewizyjnym TTV: *Down the road* i *Project Cupid*. Programy te podczas pierwszych emisji w 2020 i 2022 r. przyciągnęły uwagę setek tysięcy widzów, bawiąc ich, ale i ucząc, edukując, oswajając ze specyficznymi cechami osób z niepełnosprawnością intelektualną, w szczególności dorosłych ludzi z zespołem Downa. Programy te w szerokim spektrum pokazywały elementarne pragnienia i potrzeby psychospołeczne tych osób oraz ich liczne możliwości, ale także ograniczenia i trudności. Cechą charakterystyczną większości omawianych w artykule obrazów medialnych (poza nielicznymi) – programów telewizyjnych, projektów artystycznych, foto sesji, akcji i kampanii społecznych, reklam społecznie wrażliwych (zwłaszcza tej korespondującej z globalnym projektem społecznym *WeThe15*) – było to, że nie budowano wizerunku bohaterów, supermanów. Obrazy medialne czyniły ich widzialnymi, oswajając odbiorców z innością specyficznej grupy osób z niepełnosprawnością intelektualną, jaką jest zespół Downa, obarczony wieloma deprecjonującymi, negatywnymi i marginalizującymi społecznie stereotypami. Osoby te prezentowano w bogactwie ich świata psychospołecznego, w całym jego szerokim spektrum. Nie odwoływano się do litości, nie proszono o pomoc i wsparcie, ale nakłaniano do zrozumienia, akceptacji i inkluzji. Wielokrotnie podnosząc kwestie, czy i na ile są to faktycznie osoby niepełnosprawne, czy też raczej osoby z towarzyszącymi im niepełnosprawnościami, deficytami i ograniczeniami. Niejednokrotnie funkcjonujące względnie samodzielnie na różnym poziomie egzystencji społecznej.

Na fundamentalne, egzystencjalno-filozoficzne kwestie związane z niepełnosprawnością intelektualną oraz ludzki wymiar z nim związany, wielokrotnie zwracała uwagę w licznych pracach E. Zakrzewska-Manterys. W jednej z nich wyraziła zdanie:

(...) komuś, kto nigdy nie miał do czynienia z osobami upośledzonymi umysłowo – czyli znakomitej większości członków społeczeństwa – trudno sobie wyobrazić, na czym mógłby polegać ich refleksyjny projekt tożsamości. Ludzie sądzą na ogół, że upośledzeni umysłowo nic nie wiedzą, niczego nie rozumieją, nie mają planów ani nadziei i nie wiadomo, czy w ogóle mają tożsamość. Traktowani są zazwyczaj jako

biedne, nieszczęśliwe kukły, niezdolne do myślenia ani odczuwania. Niemożność pełnienia przez nich ról społecznych utożsamiana jest z niezdolnością do zainteresowania światem, do brania udziału w grze” (Zakrzewska-Manterys 2010: 114-115; Woynarowska 2020)¹⁸.

Cytowana socjolożka różne rodzaje miar, w tym różnicujące, segregujące i marginalizujące osoby z niepełnosprawnościami testy na inteligencje, uznaje za szczególnie krzywdzące i dyskryminujące. „Zastanawiając się nad istotą i znaczeniem pomiaru inteligencji, uważam, że pojęcie ilorazu inteligencji jest jednym z najbardziej absurdalnych pojęć, jakie ufundował naszemu myśleniu szacowny wiek dwudziesty” (Zakrzewska-Manterys 2010: 67). Bohater filmu *Forrest Gump*¹⁹ – dotknięty niepełnosprawnością fizyczną i intelektualną w stopniu umiarkowanym – daje sobie w życiu radę lepiej, niż wielu ludzi sprawnych i zdrowych. W realnym życiu z powodzeniem znaleźlibyśmy wiele podobnych postaci, jak ta filmowa. Dokonujący się obecnie humanistyczny zwrot paradygmatyczny skupia się na pozytywnych aspektach niepełnosprawności (Byra 2019: 19-60), nie pomijając negatywów z nią związanych.

Dorota Krzezińska podkreśla nieodkryty potencjał tkwiący w osobach z niepełnosprawnościami intelektualnymi, zwłaszcza osób z zespołem Downa:

(...) musi się zmienić postrzeganie społeczne. Kiedyś osobom z niepełnosprawnością intelektualną nie przypisywano na przykład uczuć wysokich. Uważano, że sfera emocjonalna jest u nich zaburzona. Traktowano defekt intelektualny jako zaburzenie o charakterze globalnym, które ‘oblewa’ całą osobowość. Miał on upośledzać wszystko: funkcjonowanie uczuciowe, społeczne, emocjonalne, intelektualne, wolę, działania, motywację. Uważano, że to są osoby niezdolne do posiadania świata wewnętrznego, do religijności, przeżywania absolutu. Echa tamtego światopoglądu wciąż jeszcze pokutują w postaci różnego rodzaju stereotypów, w myśleniu części specjalistów i osób decyzyjnych. Żeby to się zmieniło, musiałyby się dokonać realna zmiana w myśleniu. Defekt intelektualny dotyczy bardzo konkretnych sytuacji, operacji matematycznych, bankowych, czy skomplikowanych społecznie sytuacji, ale jest wiele sfer, w których osoby te są po prostu normalne (Milka, 2021: 82-83).

Nela Grzegorzczak-Dłuciak, specjalistka wieloprofilowego usprawniania osób z uszkodzeniami mózgu, terapeutka i wykładowczyni SWPS, założycielka Polskiego Stowarzyszenia Terapii Behawioralnej, odważnie stwierdza:

¹⁸ W opisie książki Sanuara Taylor (2021) czytamy: „(...) społeczeństwo represjonuje tych, którzy do tego znormalizowanego modelu nie pasują. Żyjemy w kulturze, która każe myśleć o „niepełnosprawnych” jako ludziach niekompetentnych, niezrozumiałych, niewartościowych, niepełnych. Niepełnosprawnym ciężko zdobyć dobre wykształcenie i pracę, a co dopiero zrobić karierę; są społecznie izolowani” (<https://lubimyczytac.pl>).

¹⁹ Reż. R. Zameckis, 1994.

Właściwie to pokusiłabym się o stwierdzenie, że nie ma osób z głęboką niepełnosprawnością, a jedynie osoby nienauczone. Wszystkie te osoby, niezależnie od wieku (3–24 lata) w momencie zastosowania SAZ odniosły bardzo duże sukcesy w uczeniu. Niektóre zaczęły się komunikować, opanowały umiejętności (...), które pojawiają się przed umiejętnościami szkolnymi czy związanymi z pracą. Wielu z badanych opanowało trening czystości, a znaczna grupa zaczęła się komunikować formami alternatywnymi. Są też dwie, u których pojawiła się mowa werbalna. U kilku naszych podopiecznych nastąpiły zmiany w diagnozie, 'awansowały' z głębokiej niepełnosprawności intelektualnej na niepełnosprawność umiarkowaną (Grzegorzczuk-Dłuciak 2021: 14).

Elżbieta Trafiałek w recenzji monografii Witolda Janochy, *Poczucie sensu życia osób z niepełnosprawnością*, skonstatowała:

Badanie psychiki, analiza odczuć, przeżyć i procesu kształtowania poczucia sensu życia osób z ograniczoną sprawnością w Polsce, niestety, nadal należy do rzadko podejmowanych kierunków inicjatyw i działań eksploracyjnych. Wymaga interdyscyplinarnej wiedzy z zakresu nauk humanistycznych, w tym psychologii, pedagogiki specjalnej, rewalidacyjnej, socjologii, etyki, filozofii i aksjologii oraz profesjonalnego przygotowania do diagnozowania najdelikatniejszych materii – psychiki, i to psychiki ludzi młodych, o ograniczonej sprawności, nierzadko już 'okaleczonej' cudzymi problemami (Trafiałek 2009: 109).

Autor artykułu w pełni zgadza się z holistycznym podejściem do niepełnosprawności prezentowanym przez cytowane autorki, zachęcające do interdyscyplinarnych badań, w ramach *disability studies*, zrewitalizowania i unowocześnienia podejścia do „problemu niepełnosprawności” fizycznej, intelektualnej i społecznej oraz polityki społecznej z nimi związanej (Kijak, Podgórska-Jachnik, Stec 2020). Zmiany są już dostrzegalne, widoczne na płaszczyznach: architektonicznej, urbanistycznej, językowej, kulturowej, politycznej i społecznej. Uczelnie wyższe, w tym ta, w której zatrudniony jest autor niniejszego tekstu, intensywnie dostosowują się do możliwości i potrzeb rosnącej liczby studentów z deficytami i niepełnosprawnościami, zaburzeniami emocjonalnymi i psychicznymi, kształcąc jednocześnie kadre i wzbogacając infrastrukturę o niezbędne akcesoria, powołując odpowiednio przygotowanych rzeczników praw i opiekunów. Do zmian w sposobie podejścia do niepełnosprawności skłania nowa, XI edycja Międzynarodowej Statystycznej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych (ang. *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, ICD*; <https://icd.who.int/en>) obowiązująca od początku 2022 r. W Polsce ICD-11 będzie sukcesywnie wdrażana w najbliższych 5. latach (Gałecki 2022).

ICID-11 zmienia podejście do niepełnosprawności, inaczej stawiając akcenty, używając odmiennego języka opisu. W 2022 r. obchodzimy 100. rocznicę utworzenia Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej, której twórczynią i założycielką Instytutu była Maria Grzegorzewska. Uchwałą Sejmu RP z dnia 14.10.2021

2022 r. ustanowiono rokiem Marii Grzegorzewskiej (<https://www.gov.pl>). Mottem twórczyni pedagogiki specjalnej było twierdzenie: „nie ma kaleki, jest człowiek”. I choć dziś nie używamy sformułowań ocennych, takich jak „inwalida” i „kaleka” (oraz równie przestarzałych, jak „debil”, „imbecyl”, „kretyn”, „idiota”, „Down”), to motto Marii Grzegorzewskiej nie straciło na aktualności, ale nabrało jeszcze głębszego wymiaru filozoficzno-społecznego. Pozostaje jednak w mocy pytanie socjologów niepełnosprawności: „czy jesteśmy w stanie myśleć inaczej” i „zrozumieć niepełnosprawność” (Całek, Niedbalski, Raclaw, Żuchowska-Skiba 2021).

Bibliografia

- Belzyt J.I., Doroszuk J., Woynarowska A. (2015), *Doświadczenia niepełnosprawności w przestrzeniach spotkania*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk.
- Bieganowska A. (2015), *Przekaz medialny w modyfikowaniu postaw studentów pedagogiki wobec niepełnosprawności*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Bilas-Pleszak E., Rejter A., Sujkowska-Sobisz K., Wilczek W. (red.) (2021), *Nie/porozumienie, nie/tolerancja, w(y)kluczenie w języku i kulturze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Byra S. (2019), *Niepełnosprawność ruchowa w paradygmacie pozytywnie ukierunkowanym*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Całek G., Niedbalski J., Raclaw M., Żuchowska-Skiba D. (2021), *Czy jesteśmy w stanie „myśleć inaczej”? Kilka słów o (z)rozumieniu niepełnosprawności* [w:] G. Całek, J. Niedbalski, M. Raclaw, D. Żuchowska-Skiba (red.), *Zrozumieć niepełnosprawność. Problemy – badania – refleksje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 7–12.
- Chmielarz W. (2017), *Zombie*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.
- Ciszewski M. (2019), *Autor bestsellerów*, Wydawnictwo Warbook, Warszawa.
- Cytowska B. (red.) (2011), *Dorośli z niepełnosprawnością intelektualną w labiryntach codzienności Analiza badań – krytyka podejść – propozycje rozwiązań*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Dubas E. (2011), *Uczenie się z biografii Innych – wprowadzenie* [w:] E. Dubas, W. Świtalski (red.), *Biografia i badanie biografii. Uczenie się biografii Innych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, t. 2: 5–11.
- Fornalik I. (2019), *Zaburzenia obsesyjno-kompulsyjne u osób z niepełnosprawnością intelektualną i spektrum autyzmu*, *Terapia Specjalna Dzieci i Dorosłych*, 9; <https://terapiaspecjalna.pl/artukul/zaburzenia-obsesyjno-kompulsyjne-u-osob-z-niepelnosprawnoscia-intelektualna-i-spektrum-autyzmu>.
- Gadamer H-G. (2011), *O skrytości zdrowia*, przeł. A. Przyłębski, Wydawnictwo Media Rodzina, Poznań.
- Galecki P. (red.) (2022), *Badanie stanu psychicznego Rozpoznania według ICD-11*, Wydawnictwo Edra Urban & Partner, Wrocław.
- Gałuszka D. (2017), *Gry wideo w perspektywie potrzeb osób niepełnosprawnych* [w:] J. Niedbalski, D. Żuchowska-Skiba, M. Raclaw (red.), *Oblicza niepełnosprawności w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 327–355.

- nowej badanego środowiska [w:] K. Konecki, A. Kasperczyk (red.), *Procesy tożsamościowe: symboliczno-interakcyjny wymiar konstruowania ładu i nieładu społecznego*, Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 435–463.
- Niezbalski J. (2016), *Dylematy etyczne i problem metodologiczne warsztatu badacza na przykładzie badań prowadzonych w środowisku osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz niepełnosprawnością fizyczną*, *Studia Humanistyczne AGH*, 15(4): 35–51, <http://dx.doi.org/10.7494/human.2016.15.4.35>.
- Niezbalski J. (2018), *Characteristics of Studies in an Environment of Persons with Intellectual Disability – Ethical and Methodological Deliberations*, *Polish Sociological Review*, 2 (202): 279–298.
- Ostrowska A. (2015), *Niepełnosprawni w społeczeństwie 1993–2013*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Pilecka D. (2020), *Od wykluczenia ku emancypacji sportowej. Olimpiady specjalne w Polsce*, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań.
- Piotrowski P. (2021), *Krew z krwi*, Wydawnictwo Czarna Owca, Warszawa.
- Pokorska O. (2015), *Postrzeganie społeczne osób z zespołem Downa* [w:] P. Tomaszewski, K. Bargiel-Matusiewicz, E. Pisula (red.), *Kulturowe i społeczne aspekty niepełnosprawności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 85–108.
- Przybylska A. (2012), *Korzystanie z mediów* [w:] A. Giza, M. Sikorska (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 313–355.
- Reichmann W. (2006), *Niebezpieczne, niezrozumienie. Stereotypie ruchowe i zachowania o charakterze natręctw u osób niepełnosprawnych intelektualnie oraz autystycznych*, *Wspólne Tematy*, 10: 3–13.
- Sahaj T. (2021a), *Gry komputerowe w procesie emancypacji, rehabilitacji i socjalizacji osób z niepełnosprawnościami*, *Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej*, 44: 174–191, https://niepelnosprawnos.ug.edu.pl/archiwum-pdf/niepelnosprawnos44_2.pdf.
- Sahaj T. (2021b), *Marginalizowane grupy społeczne w kontekście kultury fizycznej i sportu*, Wydawnictwo AWF, Poznań.
- Sahaj T. (2022a), *Przemoc wobec postaci z niepełnosprawnościami w animowanych serialach telewizyjnych „dla dzieci”*, *Societas/Communitas*, 1 (33): 381–404. DOI: 10.55226/uw.S-C.2022.33.1.16. [http://societas-communitas.isns.uw.edu.pl/numery/33/Societas1\(33\).pdf](http://societas-communitas.isns.uw.edu.pl/numery/33/Societas1(33).pdf).
- Sahaj T. (2022b), *Reklamy społeczne towarzyszące igrzyskom paraolimpijskim. Od super-bohatera do zwykłego człowieka*, *Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo*, 1 (55): 99–122. DOI: 10.5604/01.3001.0015.8515.
- Skura M. (2016), *Ja – inny. Relacje społeczne osób z niepełnosprawnością*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Sobolewska A. (2009), *Cela. Odpowiedź na zespół Downa*, Wydawnictwo WAB, Warszawa.
- Stasięko J., Dytman-Stasięko A., Madej K. i in. (2021), *„Krucze awatary”?: reprezentacje niepełnosprawności w grach wideo*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław.
- Suchcicka A. (red.) (2011), *Egzamin z miłości. Refleksje matek dzieci z zespołem Downa. Matki znane i mniej znane*, Stowarzyszenie Rodzin i Opiekunów Osób z Zespołem Downa Bardziej Kochani, Warszawa.
- Szagan D. (2021), *Wykluczeni wśród wykluczonych. Obraz chorych psychicznie w dyskursie publicznym* [w:] E. Biłas-Pleszak, A. Rejter, K. Sujkowska-Sobisz, W. Wilczek (red.), *Nie/porozumienie, nie/tolerancja, w(y)kluczenie w języku i kulturze*, Wydawnictwo Uni-

- wersytetu Śląskiego, Katowice, 148–161. https://wydawnictwo.us.edu.pl/sites/wydawnictwo.us.edu.pl/files/00_wus_2021_nie-porozumienie_nie-tolerancja_w-y-kuczzenie_ebook_popr_s_90_9.01.22_mini.pdf.
- Ślebioda A. (2013), *Stigmatized by the Language – Linguistic Labels of the Disabled People in Poland and the United States*, Journal of Education Culture and Society, 2: 404–412. DOI: <https://doi.org/10.15503/jecs20132.404.412>.
- Środa M. (2020), *Obcy, inny, wykluczony*, Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk.
- Taylor S. (2021), *Bydłęce brzemię. Wyzwolenie ludzi z niepełnosprawnością i zwierząt*, przeł. K. Makaruk, Wydawnictwo Filtry, Warszawa.
- Terakowska D. (2001), *Poczwaraka*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Trafiałek E. (2009), *Poczucie sensu życia osób z niepełnosprawnością*, Niepełnosprawność i Rehabilitacja, 4: 108–111.
- Waszkiewicz-Raviv A. (2020), *Żegnaj reklamo. Nowe przekazy filmowe w promocji organizacji i marek osobowych – próba typologii w ujęciu funkcjonalnym* [w:] A. Lewicki, R. Wróblewski (red.), *Marginesy głównych nurtów*, Wydawnictwo Atut, Wrocław, 11–32.
- Woynarowska A. (2020), *Niepełnosprawność intelektualna i praca. Gra w/o emancypację*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- Zakrzewska-Manterys E. (1995), *Down i zespół wątpliwości. Studium z socjologii cierpienia*. Wydawnictwo Semper, Warszawa.
- Zakrzewska-Manterys E. (2010), *Upośledzeni umysłowo. Poza granicami człowieczeństwa*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Zakrzewska-Manterys E. (2011), *Lista obecności: rozmowy z ojcami osób z zespołem Downa*, Stowarzyszenie Rodzin i Opiekunów Osób z Zespołem Downa Bardziej Kochani, Warszawa.
- Zakrzewska-Manterys E., Niedbalski J. (red.) (2016a), *Pasjonaci, kreatorzy, twórcy. Ludzie niepełnosprawni jako artyści, sportowcy, animatorzy mediów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zakrzewska-Manterys E., Niedbalski J. (red.) (2016b), *Samodzielni, zaradni, niezależni. Ludzie niepełnosprawni w systemie polityki, pracy i edukacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Żuchowska-Skiba D. (2020), *Wpływ języka na poczucie wykluczenia osób z niepełnosprawnościami*, Socjolingwistyka, 34: 77–91. <https://doi.org/10.17651/SOCJOLING.34.5>.

Źródła internetowe

- 442 tys. widzów „Down the road 3”, program podnosi oglądalność TTV, <https://www.wirtualnemedia.pl/artikul/down-the-road-3-ttv-ogladalnosc-442-tys-widzow> [dostęp: 14.04.2023].
- http://www.niepelnosprawni.pl/ledge/x/1843682;sessionid=0EE42EC9898E77B54E659D47E2C70DE0?site_id=202321 [dostęp: 14.04.2023].
- <https://biuroprasowe.fundacjaavalon.pl/152083-wystawa-pelnosprawni-w-milosci> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://culture.pl/pl/dzielo/oiko-petersen-downtown-collection> [dostęp: 14.04.2023].
- https://edukacjamedialna.edu.pl/media/catalogue/attachment/sposoby-finansowania-mediow/Misja_mediow_publicznych.pdf [dostęp: 14.04.2023].
- <https://icd.who.int/en> [dostęp: 14.04.2023].

- <https://judoinfo.pl/swietny-start-na-mistrzostwach-swiata-osob-z-zespolem-downa> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://kif.info.pl/ii-krajowy-zjazd-fizjoterapeutow-wybral-prezesa-i-czlonkow-organow-ii-kadencji-samorzadu> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://lubimyczytac.pl/ksiazka/4983365/bydlece-brzemie-wyzwolenie-ludzi-z-niepelno-sprawnoscia-i-zwierzat> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://player.pl/programy-online/o-tym-sie-nie-mowi-odcinki,22047/odcinek-3,S01E03,156410> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://programtv.onet.pl/tv/o-tym-sie-nie-mowi-393547> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://spis.gov.pl> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://ttv.pl/aktualnosci,926,n/projekt-cupid-walentynkowa-nowosc-w-ttv,347740.html> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://www.adidas.pl/impossibleisnothing> [dostęp: 14.04.2023].
- https://www.bankier.pl/forum/temat_ten-film-jest-zakazany-we-francji,4948957,1.html [dostęp: 14.04.2023].
- https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2020-003055_PL.html [dostęp: 14.04.2023].
- <https://www.garrettsfightfoundation.org> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/maria-grzegorzewska-patronka-roku-2022> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://www.gov.pl/web/psse-dabrowa-gornicza/ostatnia-prosta> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://www.marketing-interactive.com/adidas-impossible-nothing-commitment-women> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://www.olimpiadyspecjalne.pl> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://www.olimpiadyspecjalne.pl/kim-jestesmy/aktualnosci/6773/sportowcy-olimpiad-specjalnych-polska-swietuja-swiatowy-dzien-zespołu-downa> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://www.polsat.pl/program/ninja-warrior-polska> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://www.superpolsat.pl/program/superludzie> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://www.wethe15.org> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://www.worlddownsyndromeday.org> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://www.youtube.com/watch?v=Ju-q4OnBtNU> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://zakatek21.pl/2010/05/iskierki-podopieczni-wietlicy-dla-dzieci-z-zespoem-downa> [dostęp: 14.04.2023].
- <https://zycie.hellozdrowie.pl/chcielismy-zrobic-program-rozrywkowy-w-ktorym-smiejemy-sie-razem-z-bohaterami-a-nie-z-nich-tworcy-down-the-road-zespol-w-trasie-owszystkim-co-zaskoczylo-ich-p/> [dostęp: 14.04.2023].
- Kontrowersyjna kampania „Nie świruj, idź na wybory” nie osiągnie zakładanego celu, https://www.wirtualnemedial.pl/artykul/kampania-nie-swiruj-idz-na-wybory-nie-zacheci-doudzialu-w-wyborach* [dostęp: 14.04.2023].
- Mieszkanie treningowe dla dorosłych osób z zespołem Downa [WIDEO], http://www.niepelno-sprawni.pl/ledge/x/350719;jsessionid=3FE3F666662BAEEDA0B62DC3E2EAF398* [dostęp: 14.04.2023].
- „Mieszkania wspomagane – treningowe w mieście Poznań” – ruszamy z nowym projektem, https://www.firs.org.pl/mieszkania-wspomagane-treningowe-w-miescie-poznan-ruszamy-z-nowym-projektem* [dostęp: 14.04.2023].

- Owoseje T. (2021), *Downs Syndrome Baby Valentina Guerrero is New Face of Dolores Cortes'*, (24.07.2021), <https://www.ibtimes.co.uk/ten-month-old-girl-down-syndrome-valentina-366341> [dostęp: 14.04.2023].
- „Projekt Cupid” w TTV miał średnio 337 tys. widzów, https://www.press.pl/tresc/70450,_projekt-cupid_-w-ttv-mial-srednio-337-tys_-wiedzow [dostęp: 14.04.2023].
- Program „Opieka wytchnieniowa” – edycja 2022, <https://www.gov.pl/web/rodzina/program-opieka-wytchnieniowa---edycja-2022> [dostęp: 14.04.2023].
- Rusza kampania „Nie musisz robić nic specjalnego - kibicuj im na co dzień”, <https://um.warszawa.pl/-/rusza-kampania-nie-musisz-robic-nic-specjalnego-kibicuj-im-na-co-dzien-> [dostęp: 14.04.2023].
- Vincent chce być sobą: rusza kampania społeczna dot. zespołu Tourette'a, <http://www.niepelno-sprawni.pl/ledge/x/172103> [dostęp: 14.04.2023].
- www.domautysty.org.pl [dostęp: 14.04.2023].